

*С.Д. Гальчак
(м. Вінниця)*

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТКУ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У СХІДНОМУ ПОДІЛІ В ДОРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

Місцева влада, безперечно, така ж важлива складова суспільного організму, як і державна. Їх гармонійне поєднання та функціонування служить запорукою успішного розвитку, власне, країни, всіх без винятку її регіонів.

За класичним визначенням, місцева – це вид публічної влади, яка реалізується від імені суб'єктів, що функціонують у межах певних адміністративно-територіальних одиниць. Від державної вона відрізняється рядом ознак:

а) якщо перша поширюється на всіх членів суспільства, то друга – лише на певну її частину;

б) державна влада може розв'язувати проблеми загального характеру, місцева влада – лише локальні;

в) перша є суверенною, друга – має підзаконний характер і діє в порядку й межах, установлених верховною владою.

У незалежній Україні склалися дві системи місцевої влади: 1) органів виконавчої влади, що представлена державними адміністраціями; 2) самоврядування як публічна влада територіальних громад і сформованих ними муніципальних органів.

Щодо юридичної природи, специфічних ознак, функцій та повноважень, то це різні системи.

За тим же класичним визначенням, самоврядування виступає політико-правовим інститутом народовладдя, через який здійснюється управління місцевими справами в низових адміністративно-територіальних одиницях шляхом самоорганізації певної території за згодою й сприянням держави. При цьому територіальні громади є природними корпораціями місцевих жителів, котрі здійснюють самоврядування безпосередньо або через відповідні органи, існують на принципах самоорганізації та не підпорядковані ієрархічно іншим суб'єктам влади. Діяльність територіальних громад відповідає концепції дуалізму функцій і повноважень місцевого самоврядування (має недержавну політико-правову природу, є елементом громадянського суспільства).

В сучасній Україні засади місцевого самоврядування ще не зовсім відповідають принципам, закладеним у відповідній Європейській

хартії. Фактично має місце ряд порушень його функцій. Зокрема загострилися стосунки між самоуправними органами й органами виконавчої влади. Останні повсюдно втручаються в здійснення самоврядних повноважень. Цьому сприяють відсутність чіткого визначення статусу комунальної власності, численні невирішені проблеми житлового господарства, малонаповнюваність місцевих бюджетів. Тому назріла необхідність проведення адміністративної реформи, передачі державою значної частини повноважень та ресурсів на місця – територіальним громадам.

Це зумовлює актуальність наукового дослідження питань, що стосуються місцевого самоврядування. Тим більше, що далеко не всі його аспекти висвітлено належним чином як на загальноукраїнському, так і на регіональному рівні.

Фактично певну увагу до нього проявлено лише останнім часом. Так, історію магдебурзького права на Вінниччині, яким майже п'ять століть користувалися її міщани, спробував проаналізувати місцевий науковець І.П. Мельничук¹, діяльність цехових громад у XVII–XVIII ст. в адміністративному центрі Поділля – професор М.Б. Петров (м. Кам'янець-Подільський)². Старший викладач Хмельницького інституту соціальних технологій Н.І. Стрельбіцька зосередила увагу на діяльності міських дум й управ, інших органів самоврядування Київщини, Волині та Поділля, формах і методах по забезпеченню соціального захисту населення, у першу чергу бідноти³. Соціальна робота в діяльності органів міського самоврядування стала предметом наукового пошуку киянина Ф.Я. Ступака⁴.

Висвітлити історичні аспекти становлення й розвитку місцевого самоврядування на теренах Східного Поділля у дорадянський період ставить за мету автор даного дослідження.

Воно має давню історію. Ще давні слов'яни, котрі на теренах Поділля відомі під цією назвою з III–V ст. н. е., всі найважливіші питання громадського життя, як й їхні предки – протослов'яни, вирішували на народних зборах, всією общиною. За словами візантійського історика Прокопія Кесарійського, слов'яни “здавна живуть у народоправстві (демократії), та тому в них щастя і нещастя вважаються справою спільною”.

Подальшого розвитку колективно вирішення назрілих проблем набуло у період існування Київської Русі – першої східнослов'янської держави, до складу якої входили також землі Поділля. Найважливіші питання державної ваги вирішувалися на княжих з'їздах (немах). Практикувалися (особливо в Києві, Новгороді, Пскові) й народні віче (збори), на яких прості люди нерідко обирали князів, затверджували договори з ними. Органом місцевого самоврядування на селі у ті часи була верв – спершу родова, а згодом і територіальна сільська громада. Члени її мали

спільну власність на землю та сільськогосподарські угіддя, були зв'язані круговою порукою й несли взаємну відповідальність за вчинені злочини і сплату данини.

Крім давньоруської держави, в часи Середньовіччя місцеве самоврядування зародилося й у деяких інших державах Європи, розвивалося як форма громадського. Класичної форми воно набуло в європейських містах, де з XIII ст. (на той час Київська Русь через навалу монголо-татарських орд припинила своє існування) здійснювалося у вигляді магдебурзького права. Таку назву отримали кодифіковані в тому ж столітті норми звичаєвого права та судових правил німецького міста Магдебурга. За цими останніми, воно звільнялося від управління і суду феодала (власника), отримувало самоврядування й власне судочинство. Це право визначало порядок виборів та функцій бургомістра, магістрату, суддів і судових радників, регулювало діяльність купецьких гільдій та ремісничих цехів, торгівлю, опікунство, успадкування й інші міські справи. Міста-магдебурії забезпечували і захист від ворогів: городяни повинні були будувати укріплення, споруджувати замки та фортеці, виставляти вартових.

Протягом XIII–XVIII ст. магдебурзьке право поширилося на всю Західну Європу, а також Польщу й Литву, а звідти потрапило на територію України. Вже в XIV ст. його дістали міста Галичини, Волині, а також Поділля. На Вінниччині у 1448 р. першим цього права удостоїлося місто Хмільник⁵.

В XVI ст. королівські грамоти на самоврядування отримали ще 19 міст Поділля, які адміністративно-територіально входили тоді до складу Подільського і Брацлавського воєводств Речі Посполитої. Це зокрема Бар⁶ (з 1538–1540 рр.), Ялушків (з 1548 р.), Уланів (з 1552 р.), Шаргород (з 1588 р.)⁷ (Подільське воєводство), Брацлав⁸ (з 1564 р.), Літин⁹ (з 1578 р.), Немирів¹⁰ (з 1581 р.) (Брацлавське) та ін. У наступному столітті зазначеними привілеями стали користуватися Копайгород¹¹ (з 1624 р.), Вінниця¹² (з 1640 р.), у XVIII ст. – Гайсин, Гранів, Кіблич (з 1744 р.), Тульчин¹³ (з 1787 р.).

Були міста, яким вони поновлювалися кілька разів. Так, відомий подільський історик В.Д. Отамановський висловив припущення, що в 1640 р., коли король Польщі Владислав IV жалував Вінниці грамоту на магдебурію, то це було відновленням тих прав, які її міщани мали до 1580 р., коли згорів міський замок, а з ним і всі документи. За іншою версією ці права відібрав свого часу в городян вінницький староста В. Калиновський, котрий правив у місті в 1604–1613 рр.¹⁴ Ще один авторитетний історик В.Б. Антонович наводить зовсім іншу дату жалуваної грамоти для Вінниці – 1630 р.¹⁵

Слід відзначити, що у Західній Європі магдебурзьке право виникає як закономірний, внутрішньо обумовлений етап розвитку міста. В більшості ж міст та містечок Поділля, у тому числі Вінниччини, – незначних поселеннях на межі з Диким полем, яким зміцніти в економічному й правовому розумінні перешкоджали незліченні набіги татар, – воно надавалося здебільшого штучно з певною метою і за деяких умов. Різноманітні пільги, звільнення на кілька років від податків, запровадження ярмарків, введення окремого судочинства для міщан – усе це мало привести до заселення та зростання міст. У ряді випадків саме колонізація була основною умовою таких пожалувань¹⁶.

Норми магдебурзького права стосувалися міщан – одного із суспільних станів в Україні, що складався з різних верств міського населення – ремісників, дрібних торговців і домовласників тощо. Від часів Київської Русі до останньої чверті XVIII ст. усіх жителів міст називали “посадськими людьми”. За київської доби міщани (“люди гродські”) не були верствою, оформленою у правовому відношенні. Проте в соціально-економічному плані їх було досить чітко диференційовано: верхівка (“нарочиті мужі”, “старці градські”), середній прошарок (“купці”), незаможні (“чадь”, “людь”). На українських землях, що у XIV–XVIII ст. перебували під владою Литви й Польщі, міщанами визнавалися жителі міст та містечок, котрі займалися ремеслом, дрібною торгівлею, сільським господарством¹⁷. Саме на їх плечах лежав розвиток ремесел, промислів, торгівлі, врешті, надходження податків у казну власників міст-магдебурій – великих литовських князів, польських королів, магнатів.

На Поділлі міщани керувалися магдебурзьким правом майже п’ять століть. Проте, як вказують архівні джерела, самоврядування, тобто судова, військова і господарська автономія, було під силу лише тим містам, де їхня громада досягала певного рівня самосвідомості й згуртованості. Щоб вибороти автономію, городянам часто доводилося витримувати нелегку політичну та економічну боротьбу з власниками міста або ж поставленими від влади старостами і війтами¹⁸.

Загалом прагнення до незалежності коштувало дуже недешево. Адже міщанські громади, навіть при наявності магдебурзького права, продовжували обкладатися королем або місцевою знаттю цілим рядом повинностей. Для прикладу, міська громада Вінниці зобов’язувалася сплатити королівському старості Яну Ордовольському грошовий податок (чинш) з кожного дому по 10 грошів на рік, крамарі – по 7 злотих та 15 грошів, цехові – по 3 злотих, а ті, що мешкали у найманих будинках, – по 1 злотому. Ще 7 років належало платити “воловщину” – від кожних 10 волів 1 вола. Крім того, від кожного дому мало надходити також по півмірки вівса¹⁹.

Таким чином, жителям міст України й краю, яким надавалося магдебурзьке право, доводилося фактично викупати в держави, а також у місцевої знаті свої права і привілеї, котрі чи не повністю втрачалися у час чергових суспільно-політичних катаклізмів, як, наприклад, за доби “Руїни” (XVII ст.). В такому разі містечка або сходили з історичної арени, або ж перетворювалися шляхтою та царизмом на кріпосні села.

У країнах Європи магдебурзьке право паралельно розвивалось в межах професійних асоціацій (цехи, купецькі гільдії, союзи підмайстрів у Вестфалії, Майнці, Любеку, Фрайбурзі), університетського самоврядування (студентські братства, факультети “вільних мистецтв”, “нації-земляцтва” в Празі, Кельні, Франкфурті, Ерфурті). Особливим було магдебурзьке право у межах церкви (релігійні, монастирські, парафіяльні братства). Воно забезпечувало наддержавну й автономну організацію²⁰.

В силу значно меншої захищеності від свавілля власників, невеликого економічно-соціального розвитку міст, руйнівних, спустошуючих татарських набігів на них “паралелізм” магдебурзького права у згаданих вище формах на Поділлі не спостерігався.

Ідеї та практика місцевого самоврядування знайшли також широке втілення в інститутах козацької демократії у період існування Запорізької Січі – української військово-політичної організації, автономного утворення в межах Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Гетьманщини, Кримського ханства, Росії.

Запорізька Січ сформувалася на добровільних засадах з чоловіків незалежно від національності за умови православності, знання української мови і після випробувального для них терміну. Вони поділялися на січових (безшлюбних) та сімейних козаків. У XVIII ст. з’явився також поділ на військових товаришів, зобов’язаних відбувати військову повинність, і посполитих, що сплачували податки до скарбниці. В організаційному відношенні Запорізька Січ у мирний час поділялася на 38 куренів на чолі з вибраними курінними отаманами. Під час воєнних операцій вона організовувалася в полки²¹ (як відомо, у різний час останні існували й на території Вінниччини: Брацлавський, Кальницький, Вінницький, Ладизинський, Могилівський, Чечельницький).

Найвищим органом влади була військова рада, що збиралася регулярно тричі на рік (1 січня, на Великдень, 1 жовтня) та за бажанням козаків. У XVIII ст. вони відбувалися регулярно лише 1 січня. На них вирішувалися найважливіші проблеми – вибір кошового отамана і військової старшини, розподіл земель, питання війни й миру, воєнних походів, покарання злочинців. Кошовий отаман та військова старшина звітували на раді за річну діяльність. Землі розподілялися на основі жеребу на один рік між куренями, старшиною, духівництвом і сімейним

козацтвом. Існували рада кошового отамана, а також паланкові збори, що вирішували переважно господарські справи останнього.

На чолі Запорізької Січі стояв кошовий отаман, який мав великі повноваження й владу. Втім, важливі справи він вирішував, тільки збираючи військову раду.

До військової старшини належали: військовий суддя (заступник кошового), військовий писар та військовий осавул. Перший займався кримінальними і цивільними справами, виконував роль скарбника й начальника артилерії. Другий вів документацію Запорізької Січі, облік прибутків та витрат. Третій здійснював нагляд за громадським порядком, відповідав за виконання судових вироків, виконував інтендантську роботу, контролював питання охорони іноземних послів і купців, керував військовою розвідкою.

Рангом нижче були військові службовці – довбиш, пушкар, толмач, кантаржей, шафар, канцеляристи, шкільні отамани, булавничий, бунчужний, хорунжий. Місцевий щабель влади займали громадські отамани.

Запорізька Січ територіально поділялася на паланки – області з власним самоврядуванням. До 1768 р. їх було 5, згодом – 8, у 1770-х рр. – близько 10. Щорічно на основі жеребу землі паланок отримували ті чи інші курені. Управління ними здійснювала паланкова старшина. Останню обирали під час військової ради на один рік. З 50-х рр. XVIII ст. призначав Кіш²². Система козацької демократії функціонувала доти, поки існувала сама Запорізька Січ.

Окремою сторінкою є також практика місцевого самоврядування під час перебування України в складі Російської імперії. Тоді правові норми й інститути влади, що діяли у Росії, було поширено на новоприєднані українські території.

Спершу це було станове самоврядування, яке стосувалося лише окремих категорій населення. На підставі Жалуваної грамоти дворянству від 1785 р. в імперії почали виникати його зібрання – органи станового самоврядування. Згадуваний документ вмщував перелік свобод, що надавалися даній категорії населення, проголошував її право на самоврядування, створення корпоративних установ тощо. 1793 р. грамота була поширена на українську шляхту та козацьку старшину. Повсюдно ці зібрання уособлювали владу дворянства на місцях.

Існували губернські й повітові дворянські зібрання, до складу яких входили спадкові дворяни (не молодші 25 років), що відповідали майновому, освітньому і службовому цензам. Вони вирішували дворянські та інші питання (збирали гроші на місцеві потреби, подавали скарги до Сенату або імператорові, займалися опікою дворян-сиріт, вдів й ін.), звіряли родовідну книгу, виключали з неї осіб, котрі зганьбили себе,

обирали губернських і повітових предводителів дворянства, справників та інших станових посадових осіб тощо²³. Збережені архівні документи стверджують, що діяльність цих предводителів Бершадського, Вінницького, Липовецького, Літинського, Могилів-Подільського повітів²⁴. у першу чергу спрямовувалася на охорону станових привілеїв дворян, зміцнення самодержавства.

В тому ж 1785 р. імператрицею Катериною II був виданий ще один важливий документ – Жалувана грамота про права й вигоди містам. Нею передбачалося створення міщанських управ – органів станового управління у містах і містечках. Такі органи склалися із старост та членів, яких обирали уповноважені від громади міщан на сходах. Ці управи здійснювали прийом до відповідного стану або виключали з його складу, розподіляли податки й побори, видавали різні свідоцтва. Керували ними найбільш заможні представники міщанства, які весь тягар податків і повинностей перекладали на міську бідноту. Створення та діяльність міщанських управ контролювалися царською адміністрацією.

На основі того ж документа (Жалуваної грамоти про права й вигоди містам) в імперії на засадах станового представництва запроваджувалися міські думи – розпорядчі органи місцевого самоврядування. Населення міст тоді поділялося на шість розрядів, кожний з яких посилав депутатів до міського зібрання. Із членів останнього обиралися міська дума, яка збиралася раз на три роки. Очолював її міський голова. Вона обирала із свого складу постійно діючий виконавчий орган – шестигласну думу, котра складалася з 6 осіб – представників кожного розряду міського населення. Її теж очолював міський голова²⁵.

З 1793 р. міські думи функціонували в Барі, Вінниці, Гайсині, Липовці, Літині, Могилеві-Подільському, Ольгополі, Сальниці, Хмільнику²⁶. Їхня компетенція обмежувалася справами міського комунального господарства, збиранням податків і утриманням міської поліції, шкіл, лікарень, деякими іншими питаннями.

З того ж року по 1861 р. у Брацлаві, Вінниці, Гайсині, Літині, Могилеві-Подільському²⁷. функціонували міські магістрати. Останні виконували судові, адміністративно-поліцейські й податкові функції. У першій половині XIX ст. (з 1838 р.) вони стали переважно судовими установами для купців, ремісників та міщан.

До 1902 р. в імперії існували ремісничі управи. Підпорядковувалися вони Міністерству внутрішніх справ й являли собою органи ремісничого станового самоуправління, займалися проведенням іспитів і видачею свідоцтв на звання майстра й підмайстра, затверджували на посадах цехових старшин, відали прийомом у члени цехів та виключенням із них, стягненням штрафів за порушення правил цехів, розглядом конфліктів

між майстрами та замовниками, збором податків²⁸.

Після відміни кріпосного права назріла необхідність запровадження певних норм самоврядування на селі. Згідно з положенням від 19 лютого 1861 р., в Російській імперії було створено волосні правління – адміністративні органи селянського управління. Склалися останні із волосного старшини, сільських старост, збирачів податків, одного–двох засідателів та писаря. Вони займалися реалізацією кошторису, затвердженого волосним сходом, розверстували й стягували податки із селян, наглядали за відбуванням натуральних повинностей тощо. В квітні 1917 р. волосні правління були перейменовані у відповідні виконавчі комітети, а в листопаді того ж року стали називатися волосними земськими управами. На території Вінниччини вони діяли у Бердичівському²⁹, Брацлавському³⁰, Вінницькому³¹, Гайсинському³², Липовецькому³³, Літинському³⁴, Могилів-Подільському³⁵, Ново-Ушицькому³⁶, Ольгопільському³⁷, Ямпільському повітах³⁸.

З 1864 р. царатом розпочато земську реформу. Проведено її в Російській імперії, зокрема в Україні, у 60–70-х рр. XIX ст. з метою пристосувати самодержавницький лад до потреб капіталістичного розвитку шляхом створення місцевого (земського) самоврядування. Органи останнього було запроваджено в 1865–1870 рр. у 6 лівобережних та південних українських губерніях (Харківській, Полтавській, Чернігівській, Херсонській, Катеринославській і Таврійській). На території Правобережної України – в Київській, Подільській та Волинській губерніях, де переважна більшість поміщиків належала до польської національності й брала участь у національно-визвольному русі, земські установи було запроваджено пізніше. Причому прийняті нормативні акти помітно обмежували права польської шляхти на користь російських поміщиків³⁹.

В Подільській губернії відповідні установи на основі “Положення про управління земським господарством у дев’яти західних губерніях” від 2 квітня 1903 р. було введено в 1904 р. Створений губернський виконавчий орган називався управою у справах земського господарства.

Остаточно земські реформи були поширені на Подільську губернію указом Сенату від 14 березня 1911 р. Як виборні органи місцевого самоврядування повітові земські управи тоді були створені в Брацлаві⁴⁰, Вінниці⁴¹, Гайсині⁴², Липовці⁴³, Літині⁴⁴, Ольгополі⁴⁵. Вони відали будівництвом шосейних доріг, мостів, утриманням лікарень, шкіл, організацією страхування майна, допомогою потерпілим від стихійного лиха, піклувалися про розвиток місцевої промисловості, торгівлі, ремесел. Зусиллями Вінницької повітової земської управи здійснювалося зокрема будівництво Пироговської лікарні.

Капіталізація суспільства зумовила проведення міських реформ (юридично вони були оформлені Міськими положеннями 1870 і 1892 рр.). Прийняті документи загальнодержавного значення утворили зовсім нову за своїм характером та завданням систему управління містами Російської імперії. Так, міська реформа 1870 р. замість станового представництва встановила обрання строком на 4 роки гласних (членів) міських дум на основі майнового цензу. Сама кількість останніх у них залежала від чисельності населення міста. У виборах мали право брати участь міські жителі будь-якого стану, котрі досягли 25-річного віку, володіли нерухомістю, зокрема промисловими або торговельними підприємствами, займалися промислами або дрібною торгівлею й сплачували податки. Не допускалися до виборів особи засуджені, звільнені з посади, ті, що перебували під слідством, позбавлені духовного сану тощо. Виборці поділялися на 3 курії (великі, середні та дрібні платники податку). Кожна з них обирала третину гласних міських дум. Встановлений порядок забезпечував перевагу в їх складі представників заможних верств, оскільки перші 2 курії мали 2/3 гласних, становлячи при цьому лише близько 14 % від загальної кількості виборців. Відтепер до компетенції дум входило обрання виборних посадових осіб, встановлення зборів (із нерухомості, документів на право торгівлі, трактирів, приватних коней, квартир, собак тощо), правил завідування міським майном, надбання нерухомості й т. ін.⁴⁶

Тоді ж було запроваджено новий інститут – міську управу – виконавчий орган місцевого самоврядування, котрий обирався думою з її членів терміном на чотири роки. Організаційно ця управа складалася з вибраного голови і певної кількості членів (залежно від кількості населення у місті), половина складу яких повинна була поновлюватися через кожні 2 роки. Міський голова очолював думу та управу, координуючи в такий спосіб їхню діяльність. Голови управ губернських міст затверджувалися міністром внутрішніх справ, інших міст – губернатором. Міський голова міг призупинити виконання рішення управи, а розбіжності між рішеннями думи та останньої узгоджував губернатор. Управа мала постійну канцелярію, яка поділялася на ряд відділів, що відповідали за окремі функції міського самоврядування. При канцелярії створювалися постійні й тимчасові виконавчі комісії.

Діяльність органів місцевого самоврядування перебувала під наглядом губернаторів і Міністерства внутрішніх справ. З цією метою згідно з Міським положенням, було створено губернські з міських справ присутствія під головуванням губернатора, які розглядали скарги на місцеві органи самоврядування. Особовий склад міської управи вважався таким, що перебуває на державній службі⁴⁷.

Докорінних змін зазнали функції органів самоврядування. Якщо раніше їх завдання в основному зводилися до збирання податків, виконання різного роду повинностей, надання коштів урядовим установам, то тепер на перший план виступали суто муніципальні питання. Уряд цілковито звільняв себе від турбот, пов'язаних з управлінням міським господарством, повністю перекинувши їх на органи громадського самоврядування. В руках останніх поступово зосередилася вся низка питань міського життя (благоустрій, забезпечення санітарного стану міст, розвиток транспортних мереж, місцевої промисловості, торгівлі, народної освіти, медичного забезпечення, соціальної допомоги).

Архівні документи свідчать, що у Вінниці органами місцевого самоврядування утримувалися дитячий притулок-ясла, їдальня та чайна для бідних, виділялися кошти на опалення, освітлення, придбання медикаментів міській богадільні.

Крім Вінниці⁴⁸, міські управи працювали у Барі⁴⁹, Гайсині⁵⁰, Могилеві-Подільському⁵¹, в ряді інших міст Поділля.

Ті ж архівні документи свідчать про відкриття органами місцевого самоврядування в 1880–1909 рр. навчальних закладів у Вінниці, Гайсині, Барі, електрифікацію ними міст, влаштування й утримання театрів, “кінематографів”, будівництво Вінницької публічної бібліотеки, лікарні, спорудження мосту через річку Південний Буг, влаштування міського водогону.

Інституції станового, земського і міського самоврядування були ліквідовані чи реорганізовані декретами радянської влади.

Отже, місцеве самоврядування на теренах Східного Поділля має давню історію й традиції, які видозмінювались, укорінювались протягом не одного століття. Самоврядні інститути довели свою необхідність і живучість. Важливо, щоб усі найцінніші набутки їх розвитку були врятовані під час здійснення адміністративно-територіальної реформи, що сприятиме подальшій демократизації українського суспільства.

¹ Мельничук І. П. Магдебурзьке право на Вінниччині // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 6. Серія: Історія: Зб. наук. праць – Вінниця, 2003. – С. 122 – 124.

² Петров М. Б. Соціально-економічний розвиток Кам'янця-Подільського в другій половині XVII – XVIII ст. // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. – Кам'янець-Подільський, 2005. – С. 225 – 245.

³ Стрельбицька Н. І. Діяльність органів міського самоврядування Правобережної України по соціальному захисту інтересів населення (остання чверть XIX – початок XX ст.) // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. – Кам'янець-Подільський, 2005. – С. 295 – 308.

⁴ Ступак Ф.Я. Соціальна робота в діяльності органів міського самоврядування: історичний досвід // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 6. Серія: Історія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2003. – С. 18 – 22.

⁵ Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – К., 1972. – С. 661.

⁶ Грушевський М.С. Барське староство: Історичні нариси (XV – XVII ст.). – Львів, 1996. – С. 78.

⁷ Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина: сторінки історії. – К., 2002. – С. 39 – 40.

⁸ Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – С. 482.

⁹ Там само. – С. 379.

¹⁰ Шенк Г.О. Немирів кризь віки: Історико-краєзнавчі нариси. – Вінниця, 2001. – С. 20.

¹¹ Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – С. 136.

¹² Вінниця: Історичний нарис. – Вінниця, 1964. – С. 49.

¹³ Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – С. 169.

¹⁴ Отамановський В.Д. Вінниця в XIV – XVII ст. – Вінниця, 1993. – С. 370 – 371.

¹⁵ Антонович В.Б. Предисловие. Исследование о городах Юго-Западного края по актам 1438 – 1798 гг. // АЮЗР. – К., 1869. – Ч. V. – Т. 1. – С. 48.

¹⁶ Савчук Ю.К. Міська геральдика Поділля. – Вінниця, 1995. – С. 18.

¹⁷ Юридична енциклопедія: В 6 т. – Т. 3. – К., 2001. – С. 739.

¹⁸ Мельничук І.П. Магдебурзьке право на Вінниччині... – С. 123.

¹⁹ Отамановський В.Д. Вказ. праця. – С. 323.

²⁰ Юридична енциклопедія. – Т. 3. – С. 731.

²¹ Юридична енциклопедія. – Т. 2. – 1999. – С. 521.

²² Там само.

²³ Там само. – С. 16.

²⁴ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). Ф. Д – 837; Ф. Д – 200; Ф. Д – 611, Ф. Д – 248, Ф. Д – 806.

²⁵ Юридична енциклопедія. – Т. 3. – С. 735.

²⁶ ДАВО. Ф. Д – 501; Ф. Д – 262; Ф. Д – 392; Ф. Д – 516; Ф. Д – 508; Ф. Д – 266; Ф. Д – 530.

²⁷ Там само. – Ф. Д – 495; Ф. Д – 391; Ф. Д – 494; Ф. Д – 496; Ф. Д – 475.

²⁸ Там само. – Ф. Д – 599; Ф. Д – 579.

²⁹ Там само. – Ф. Д – 325; Ф. Д – 876.

³⁰ Там само. – Ф. Д – 852; Ф. Д – 336; Ф. Д – 329; Ф. Д – 405; Ф. Д – 292; Ф. Д – 719; Ф. Д – 335.

³¹ Там само. – Ф. Д – 32; Ф. Д – 332; Ф. Д – 229; Ф. Д – 833; Ф. Д – 812; Ф. Д –

822; Ф. Д – 26; Ф. Д – 24; Ф. Д – 788; Ф. Д – 30; Ф. Д – 23; Ф. Д – 57; Ф. Д – 831; Ф. Д – 234; Ф. Д – 333; Ф. Д – 294; Ф. Д – 231; Ф. Д – 289; Ф. Д – 330; Ф. Д – 252; Ф. Д – 257; Ф. Д – 821; Ф. Д – 334.

³² Там само. – Ф. Д – 813; Ф. Д – 184; Ф. Д – 183; Ф. Д – 718; Ф. Д – 815; Ф. Д – 185; Ф. Д – 817; Ф. Д – 25; Ф. Д. – 816; Ф. Д – 717; Ф. Д – 716.

³³ Там само. – Ф. Д – 867 “Андрушівське волосне правління” (1871 – 1916), ф. Д – 720 “Жаданівське волосне правління” (1904 – 1907), ф. Д – 656 “Зозівське волосне правління” (1890), ф. Д – 735 “Кожанське волосне правління” (1873), ф. Д – 764 “Юрківецьке волосне правління” (1904 – 1918).

³⁴ Там само. – Ф. Д – 781; Ф. Д – 85.

³⁵ Там само. – Ф. Д – 240; Ф. Д – 856; Ф. Д – 35; Ф. Д – 823; Ф. Д – 835; Ф. Д – 855; Ф. Д – 296; Ф. Д – 824; Ф. Д – 218; Ф. Д – 331; Ф. Д – 297; Ф. Д – 217.

³⁶ Там само. – Ф. Д – 300; Ф. Д – 442.

³⁷ Там само. – Ф. Д – 337.

³⁸ Там само. – Ф. Д – 363; Ф. Д – 820; Ф. Д – 212; Ф. Д – 818; Ф. Д – 819; Ф. Д – 291; Ф. Д – 364; Ф. Д – 775; Ф. Д – 774; Ф. Д – 186; Ф. Д – 365.

³⁹ Юридична енциклопедія. – Т. 2. – С. 607 – 608.

⁴⁰ Там само. – Ф. Д – 379.

⁴¹ Там само. – Ф. Д – 255.

⁴² Там само. – Ф. Д – 384.

⁴³ Там само. – Ф. Д – 288.

⁴⁴ Там само. – Ф. Д – 287.

⁴⁵ Там само. – Ф. Д – 357.

⁴⁶ Юридична енциклопедія. – Т. 3. – С. 735 – 736.

⁴⁷ Там само. – С. 736.

⁴⁸ ДАВО. – Ф. Д – 230.

⁴⁹ Там само. – Ф. Д – 532.

⁵⁰ Там само. – Ф. Д – 286.

⁵¹ Там само. – Ф. Д – 37.